

renc, valamint Meinolf Arens és Daniel Bein publikációi. Horváth, akinek azóta már megjelent könyve² részletesen is foglalkozik az itt is hosszan taglalt problémával, meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, ahogy a sokszínű és az 1920-as években még demokratikus eszmék felé orientálódó magyar kisebbségen belül teret nyernek a radikális jobboldali eszmék, az antiszemitizmus, a nemzeti összezárkózás és a magyar közösség korporativista átalakításának igénye – anélkül, hogy ezek kizárólagossá váltak volna. Arens és Bein forráspublikációja pedig azt mutatja be érzékletesen, hogy a hitleri Németország, erőfölénye és dominanciája ellenére, milyen tehetetlen volt szövetségesei, Románia és Magyarország konfliktusában. A csángók Magyarországra telepítésére vonatkozó, 1944 tavaszán majd nyarán megfogalmazódó kérések kapcsán nyíltan is leírják: mivel a kérdés rendezése reménytelen, Németország számára legjobb, ha nem tesz semmit. Az egyik félnek kedvező véleménye a másikat elidegenítené tőle, közben pedig nincs ereje döntése érvényre juttatására, ami végül az eredetileg kedvezményezett felet is eltávolíthatja tőle.

Ugyanakkor ezekről a tanulmányokról sem állítható, hogy világos koncepcióba illeszkedve, egységes nézőpontok alapján segítenék a jelenségek összehasonlítását. Nem egy közülük hasznos, módszertanilag előrevívő és gondolatébresztő (ide sorolható még Tregomain munkája is, amelynek kapcsán megint rádöbbenünk, hogy a kisebbségi magyarságot illetően is szükség lenne hasonló témájú kutatásra). Ezzel együtt, noha a kötet nem válik szétesővé és inkohereenssé, egy dolog világos: ez a publikáció még korántsem az utolsó szó a témában.

Egry Gábor

„Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség”*

A posztmodern történetírásról szóló viták egyik gyakori állítása szerint az irányzat ugyan számos történetfilozófiai, nyelvészeti, irodalomelméleti munkából megismerhető – de hogy mit „jelent” a „történetírói gyakorlatban”, arra nehéz példát találni. Majtényi György kötete nagysze-

² HORVÁTH Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro Print, Csíkszereda, 2007.

* MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 266. p.

rű bizonyíték arra, hogy valóban lehet a posztmodern történetírói iskolák eredményeit értően és termékenyen alkalmazva maradandót alkotni.

A kötet a magyar történetírásban szokatlanul alaposan végiggondolt, hallatlan fogalmi igényességgel és pontossággal megírt munka. Néhol már talán túlzottnak tűnik a szerző alaposága és óvatossága, amellyel mondanivalóját körülbástyázza, de elméleti újdonsága miatt ismétléseit mégsem érzem feleslegesnek. Feltehetően meg nem értésre vagy kemény kritikára számított, ezért vértette fel magát jó előre az esetleges támadásokkal szemben.

A munka a bevezetőre, öt nagy fejezetre és egy bibliográfiai esszére tagolódik. Összekötő kapocsként az egyes részek között a „diskurzus” szó kínálkozik, hiszen ez a kifejezés valamennyi fejezetcímben megtalálható. Ennek alapján már sejthető, hogy klasszikus diskurzuselméleti munkával van dolgunk, amely nem egyetlen esemény, intézmény, személy vagy közösség történetével, hanem ennek vagy ezeknek a történeteknek az értelmezésével kíván megismertetni bennünket.

Bármilyen furcsán is hangzik, Majtényi György alkotásának egyik gyenge láncszemét a címben vélem megtalálni. „A tudomány lajtorjája” kifejezés igen költői, de értelmét csak sokára fedi fel a szerző. Az alcím már jobban behatárolja a témát, de még mindig nehezen megérthető. Legkevésbé sem szeretném arra biztatni a szerzőt, hogy a mondanivaló rovására bombasztikus kifejezéseket használjon, olcsó kompromisszumokat kössön. Ezzel együtt érdemes lett volna rövidebb, könnyebben megjegyezhető címet választania, amely akár lehet a témának megfelelően provokatív is. Például ha kérdésként teszi fel – „Volt-e társadalmi mobilitás Magyarországon a második világháború után?” –, sokkal jobban felcsigázza az olvasó érdeklődését. Persze érvelésem kioltható azzal, hogy egy diskurzuselméleti munka eleve szűkebb szakmai közönséget céloz meg, ezzel együtt szerencsésebb, ha a mondanivalót gördülékeny stílusban fejt ki. Ennek a követelménynek az író alkotása egészében igyekszik eleget tenni, több esetben is magyarít vagy részletesen körülír idegen nyelvű kifejezéseket, ami feltétlenül üdvözlendő törekvés.

A bevezetőből (13–17.) megtudhatjuk, melyek azok a kérdések, amelyekre a szerző választ várt, s azt is, hogy milyen szerkezetben adja elő gondolatait. Társadalomtörténeti elemzéssel van dolgunk, tárgya a szellemi pályán dolgozók létszámának nagymértékű növekedése 1945 és 1962 között. Ennek kapcsán boncolgatja a társadalmi mobilitás és az új értelmiség fogalmát. Az általános fogalmi elemzésből kiindulva jut el a népi kollégiumi mozgalomra és a szakértetségire vonatkozó eltérő emlékezés vizsgálatán át egyetlen életút értelmezéséig. Vagyis egyre szűkü-

lő horizontot tanulmányoz és elsősorban arra próbál választ kapni, hogyan alakították a hatalom és a társadalomtudományok által megalkotott diskurzusok az egyén véleményét a történelemtől, azon belül saját történetéről.

Az első fejezet címe: „Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése” (19–48.). Ebben Majtényi György azt a kérdést járja körül, hogyan hatott az államszocializmus ideológiája a korszakban született társadalomtudományi munkák nyelvezetére. Bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a magyar szociológia eljutott a tiltástól odáig, hogy megszabaduljon az ideológiai ballaszttól. Ennek során a társadalom tagolódását kezdetben a tulajdonviszonyok, majd később a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely alapján értelmezték. A szerző szerint a rendszerváltást követően nem történt meg a korábban használatos fogalmi kategóriák felülvizsgálata, ezért „több történész, miközben hite szerint társadalmi valóságról beszél, valójában párthatározatok nyomán kialakult kategóriákat interpretál”. Majtényi úgy véli, hogy mivel a rendszer ideológiája a társadalmi egyenlőséget sugallta, ez törvényszerűen kedvezett a mobilitásvizsgálatoknak. Idézi azt a véleményt, hogy az 1945 után lezajlott mobilitási folyamat az erőteljes iparosodás, gazdasági szerkezetátalakulás törvényszerű hozadéka, nem pedig a politikai akarat egyenes következménye volt. A magam részéről kissé sommásnak és leegyszerűsítőnek vélem a gazdaság és a politika ilyen mértékű szétválasztását. Úgy vélem, ez az értelmezés legalább annyira ideologikus, mint a politikai akarat kizárólagosságát sugalló álláspont, hiszen nem beszélhetünk a hatalom ellenére vagy támogatása nélkül végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulásról. Feltehetően nehéz szembesülni azzal a ténnyel, hogy a magyar történelemben olyan korszakokban is lejátszódhatott gazdasági-társadalmi modernizáció, amelyek nem kerülnek historiánk legfényesebb lapjaira.

Majtényi a fejezet végén felidézi, hogy míg 1990 előtt egyértelműen kedvező színben tűnt fel a második világháborút követő társadalmi mobilitás, addig a rendszerváltás után megjelent „a diktatórikus hatalom által felülről irányított mobilitás” fogalma.

Az „Új értelmiség Magyarországon?” (49–90.) címet viselő egységben alapos és körültekintő értelmezést olvashatunk arról, hogyan ment végbe 1948 után a középosztály és a polgárság „kiiktatása” és az értelmiség „beemelése” a társadalomtudományi közbeszédbe, vagy Majtényi György kedvenc szavával élve: a diskurzusba. A kötet írója elkülöníti a szellemi foglalkozásúak, az értelmiségiek és káderek kategóriáit, s ezzel jelentősen finomítja és pontosabbá teszi a statisztikai elemzések végered-

ményét. Rámutat arra, hogy éppen ezeknek a csoportoknak az egybe- és összemosása tette lehetővé, hogy felnagyítsák a társadalmi mobilizáció mértékét. A szerző idézi a társadalomtörténeti irodalom megállapításait az ún. régi értelmiség gyermekeiről, akik az 1960-as évektől kezdve egyre jobban megtalálták számításukat, és az otthonról hozott kulturális tőke segítségével sokszor kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint az „új értelmiséghez” tartozók. A fejezet végén olvashatjuk Majtényi átfogó értékelését az 1945 és 1962 közötti mobilitási folyamat okairól (89.): „Ha a korabeli kategóriák szerint értelmezzük a társadalmi változás jelenségét, megállapítható, hogy az »értelmiségi rétegen« belül a más társadalmi csoportokból származók megnövekedett aránya elsősorban nem az esélyegyenlőtlenségek mérséklődésével, az egyes társadalmi csoportok átjárhatóságával, hanem a foglalkozásszerkezet és a társadalmi kategóriarendszer átalakításával magyarázható.” Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a kötet írója egyetértőleg idézi a társadalom hierarchikus tagolódását bíráló vagy tagadó álláspontokat. Ebből adódóan erősen kétséget fejezi ki a felfelé vagy éppen lefelé irányuló mobilitás értelmezhetőségét illetően is.

A harmadik nagy szerkezeti egységben („Túl a *nagy vízváltáson*”, 91–122. [Kiemelés az eredetiben – *P. I.*]) a szerző a társadalmi mobilitás csatornájának tekintett népi kollégiumi mozgalmat és a szakérettségi intézményét mutatja be. Először a szakirodalom álláspontját idézi, amely szerint az 1945 és 1949 közötti népi kollégiumi mozgalom a társadalmi felemelkedést elősegítő, mindenképpen pozitív tényező volt, míg a szakérettségi csupán a káderutánpótlás gyors megoldását szolgálta. Majtényi rámutat arra, hogy itt az utókor ítélete fejeződik ki, és senki nem veszi számba az egykori résztvevők saját élményeit. Őt viszont elsősorban ez utóbbiak izgatták és arra volt kíváncsi, hogy miért emlékeznek ennyire különbözően e két jelenségre. Míg az egykori népi kollégisták büszkén és öntudatosan idézték fel a kollégiumi éveket, addig a szakérettségizők félve, félszegen, különösebb összetartozási tudat nélkül beszéltek a múltrol. Majtényi 11 interjút készített egykori résztvevőkkel, és ennek alapján is állítja azt, hogy a mozgalmakról élő eltérő társadalomtudományi vélekedés jelentősen befolyásolta a résztvevők emlékeit is.

A két mozgalom közül az egykori szakérettségizők emlékezetét vizsgálta részletesen a szerző. („Mobilitás – Kultúrák párbeszéde”, 123–171.) Nem tudom, hogy a népi kollégistáknak miért szentelt jóval kisebb teret, hiszen esetükben is bőségesen akadt volna vizsgálandó kérdés. Őket is szokás janicsároknak, a rendszer kádereinek tekinteni, s ezzel szemben az egykori nékoszosok rendkívül erős, szinte bármiféle kritikát el-

hárító mechanizmusokat alakítottak ki. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Nékoszról szóló szakirodalom döntő részben egykori népi kollektívák alkotása, akik természetszerűen ápolták saját legendáriumukat. Nem számon kérem a szerzőn a hiányt, mivel vizsgálódása enélkül is helytálló, csupán a mellőzés indokaira lettem volna kíváncsi. Viszont nagyon figyelemre méltó és követendő, hogy Majtényi György a posztmodern szellemnek hódolva megnevezi azt a módszert, amelyet vizsgálódása során alkalmaz: „A következőkben a mindennapok történetírásának nevezett történetírói irányzat módszereit, eredményeit alkalmazva azt vizsgálom, hogy az értelmiségivé válás élményét, a mobilitás tapasztalatát hogyan élték meg a kortársak saját hétköznapi életvilágaik keretei között.” (125.)

A továbbiakban a szakértetségisek korábbi visszaemlékezései és saját interjúi alapján igyekszik bemutatni, hogy a hajdani tagok mennyire nem csak káderképzésként élték meg a folyamatot. Sokkal inkább a nagyvárosba kerülő, nem értelmiségi származású, vidéki fiatalok mindennapos beilleszkedési problémáiról, az egészen eltérő környezetből érkezettek együttélési gondjairól olvashatunk ezeken a lapokon. Majtényi helyesen mutat rá arra, hogy a honi történeti irodalom elsősorban a hatalmi intézmények működésén keresztül mutatta be a szocializmus társadalmát. Ezzel szemben a mindennapok történetírása az egyénre összpontosít. Az ember számos esetben nem akar tudatosan azonosulni vagy szembeszállni a hatalom céljaival, csupán saját érdekeit kívánja megvalósítani. Ebből adódóan a szakértetségisek számára a továbbtanulás lehetősége volt a döntő pillanat, és kinek-kinek a saját alkalmazkodási képességén múlt, hogyan dolgozta fel ezt a mobilitási tapasztalatot. Ezek a megállapítások már átvezetnek az utolsó fejezethez, amelyet az alábbi gondolatokkal vezet be a szerző: „S ebben az irányban térhetünk le a kutatók által korábban kitaposott ösvényről, ha az egyéni életutakat nem társadalmi jelenségek, változások illusztrációjára alkalmas forrásanyagoknak és nem is elméleti okfejtéseink bizonyítékának tekintjük, hanem annak, amik: egyéni történeteknek.” (171.)

Az „Egyetlen történet” címmel ellátott utolsó nagy fejezetben Majtényi megállapítja, hogy az eddigi társadalomtörténeti vizsgálódások makroszociológiai szemszögből értelmezték a társadalmi mobilitás kérdését. Vagyis az utókor nézőpontjából, a politikai hatalom által befolyásolt és korlátozott társadalomtudományok szemüvegén át döntöttek el, hogy felemelkedésről vagy lesüllyedésről lehet-e beszélni. Ebből adódóan a társadalmi tények és az egykori átélők emlékei nem estek, nem eshettek egybe, hiszen nem ugyanannak a tudatnak a termékei voltak.

Az „Egyetlen történet” alanya Ősz Gabriella, 1928-ban született szakértségs kollégista, aki 13 kötetben írta meg emlékeit, és ezért 13 interjú készített vele a szerző. Személye a sorokból kicsengően rokonszenvet ébresztett Majtényi Györgyben, ahogyan azt Kosztolányi örökbecsű sorainak felidézésével is igazolja. Ezt az apróságot csupán azért jegyzem meg, mert a szerző ekkor is hű maradt az általa hitt posztmodern kánonhoz: vagyis nem hűvös szemlélőként, hanem együttérző fiatal emberként szólt egy idős hölgyről. Ezt az álláspontját nem titkolta, egyértelművé tette, s ez önkéntelenül is rokonszenvet ébreszt az olvasóban.

Majtényi kronologikus sorrendben idézi fel Ősz Gabriella élményeit, nagy súlyt helyezve az egymást követő lakások – mint a visszaemlékező számára saját sorsát szimbolizáló életterek – bemutatására. Nagyon érdekes szempontokat vetett fel; különösen megfontolandó az 1956-os forradalom ábrázolása, amikor is a kisgyermekével otthon ülő és férjéért aggódó édesanyaként és feleségként tűnik fel a visszaemlékező. Ennek kapcsán jegyzi meg Majtényi, hogy ’56-nak ezt a fajta emlékezetét, olvasatát nem nagyon ismerjük. Természetesen szó esik a szakértségi időszakáról is. Feltétlenül helyeselni tudom a szerző azon döntését, hogy nem a politikában, közéletben részt vevő, ún. híres embert választott története alanyául. Ennek köszönhetően elkerülte azokat a csapdákat, amelyekre maga is utal: a visszaemlékezés nem a politikatörténet eseményeire való reflexió, hanem valóban a saját életút szempontjából fontos események felidézése. Ezen a ponton jelentkezik viszont két igen komoly probléma, amelyek mit sem vonnak le a munka számos érdeméből. A 199. oldalon olvashatjuk az alábbiakat: „Ahhoz, hogy [Ősz Gabriella] akkori helyzetét és későbbi sorsát megérthessük, látni kell, hogy a korban milyen problémákkal szembesülhetett egy pályakezdő értelmiséginő.” A szerző maga is érzi, hogy komoly ellentmondásba keveredett, hiszen mindvégig az egyéni, a saját történetéről beszélt, s ehhez képest egy általános, köztörténeti vonást próbál hősére vonatkoztatni. Ezzel megszegi az egyik fontos posztmodern dogmát: a kis történetek kizárólagosságát. Majtényi természetesen érzi ezt a problémát, hiszen így folytatja: „Más élettörténetek megismerése természetesen nem magyarázza az ő egyedi történetét, mindazonáltal segítségünkre lehet a korabeli viszonyok feltérképezésében, abban, hogy az ő saját világához ne közvetlenül a mi mai valóságunkból közelítsünk.” Vagyis ezen a ponton éppen azt teszi a szerző, amit korábban mások szemére vetett: egy-egy élettörténetet a korabeli valóságot illusztráló, jellemző történetként fog fel. Ez a probléma sokkal messzebbre vezet, az egyedi és a nagy elbeszélés viszonyához, amely kérdés kifejtésére nincs terem és nem is írásom tárgya.

Ezen túl feltehető a további kérdés: ha egyetlen életút vagy történet nem helyettesíti a nagy átfogó társadalomtörténeti vizsgálatokat, ami nyilvánvalóan igaz, akkor milyen hozadékkal jár egy-egy ilyen történet?

A szerző könyve utolsó részében, a „Bibliográfiai esszé”-ben két fontos megállapítást tesz, melyek egyaránt megfontolandók és érvényesítendőek az 1945 utáni magyar történelem vizsgálatánál. Először, a mindennapok történetírásának az egykori NDK társadalmára vonatkozó vizsgálódásaiból kiindulva arra jut, hogy a magyarok többségének magatartása nem írható le úgy, hogy a diktatúra áldozatai vagy részesei voltak-e, hanem sokkal inkább saját érdekeik érvényesítőiként. Viszont nem helyes véleményem szerint ennek a nézetnek az abszolutizálása sem, mivel a politikai hatalom, ha nem is tudta még a legszigorúbb elnyomás idején sem felszámolni az egyén autonómiáját, de mégiscsak korlátozta azt. Talán egyes életutakon belül is érdemes elkülöníteni a részvétel, illetve az ellenállás irányába mutató jelenségeket.

Másodsor, Majtényi György a posztmodern irányzat klasszikusait idézve amellet érvel, hogy a források nem valamiféle objektív, az egykori résztvevőkön kívül vagy éppen felül álló szövegek, hanem maguk is a múlt értelmezései, amelyek alakítják a múltból való közbeszédet.

Összességében igen fontos, nagy szellemi erőfeszítéssel létrejött munkának tartom Majtényi György írását. Nem csupán használja, hanem érti és a gyakorlatban alkalmazza is a posztmodern fogalomkészletét és elméleti hozadékát a magyar történetírásban. Vitatható és vitára készítő állításaival egyetemben értékes, a szakma egészének figyelmére érdemes kötetet tett le az asztalra.

Papp István